πολιτισμός

Κυνηγώντας το χθες

Μνήμη Γιάννη Σπανδάγου

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Την προηγούμενη εβδομάδα, στη συνέχεια μιας σειράς 16 μνημείων, σταματήσαμε στον στρατώνα του Ρεθύμνου της περιόδου της Βενετοκρατίας, κάπου μεταξύ του Castell Vecchio, δηλαδή, και της Ηλεκτρικής Εταιρείας. Μέχρι στιγμής έχουμε δει τον Πύργο του Ρολογιού, τα Κασαπιά, την Πύλη της Άμμου, τη Μαρμαρόπορτα, τον προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας, τις κατοικίες των Αλβανών μισθοφόρων, την αίθουσα των Τριών Ιεραρχών, τα διδακτήρια των θηλέων και του ελληνικού σχολείου, τον Πύργο του Νερού, τον πρώτο, δεύτερο και τρίτο δημοτικό κήπο του Ρεθύμνου, τον μιναρέ του τεμένους Γιαχγιά Ιμπραΐμ και τρεις στρατώνες, τον Μεγάλο, τον Μικρό και τον βενετσιάνικο. Σήμερα θα συνεχίσουμε και θα τελειώσουμε με τα εξαφανισμένα μνημεία που κατέγραψε στο άρθρο του «Η πολιτιστική κληρονομιά των μνημείων της πόλης και οι ολέθριες συνέπειες» ο γιατρός *Μανόλης Κούνουπας*. Θα δούμε επίσης μερικά που κατάφεραν να διασωθούν, απ' αυτά που καταγράφει ο εκλεκτός συμπολίτης.

Φτάνουμε λοιπόν στην πλατεία μπροστά στο Νομαρχιακό μέγαρο, που έχει αλλάξει μορφή πολλές φορές μέχρι σήμερα, ενώ πολύ πρόσφατα υπέστη την τελευταία κατά σειρά «ανάπλαση». Επί των δημαρχιακών θητειών του *Τίτου Πετυχάκη* δενδροφυτεύτηκε με φυλλοβόλα δέντρα και αργότερα με πεύκα και αποδόθηκε στη χρήση των παρόδιων καφενείων. Την εποχή εκείνη η πλατεία διεκδικούσε από την Προκυμαία τα πρωτεία της βόλτας των Ρεθεμνιωτών. Ήταν η περίοδος κατά την οποία η Σοχώρα αποτελούσε τη δυναμικότερη συνοικία της πόλης. Την επόμενη μορφή της πήρε η πλατεία, επί δημαρχίας *Στυλιανού Ψυχουντάκη* το έτος 1962, οπότε σταδιακά μεγάλο τμήμα της παραδόθηκε στη χρήση των αυτοκινήτων. Η ανακατασκευή αυτή αναγράφεται και σε σχετική αναμνηστική επιγραφή και χαρακτηρίστηκε από το μεγάλων διαστάσεων αναβρυτήριο, που, εξαρχής, σπάνια έμπαινε σε λειτουργία. Να σημειωθεί ότι οι «αναπλάσεις» -πάντα δυστυχώς συνδεόμενες με εξαφανίσεις πρασίνου- συνοδεύονταν και από αντίστοιχες μετονομασίες: 1. Πλατεία Σκριδλόφ 2. Πλατεία Αβέρωφ 3. Πλατεία Δικαστηρίων 4. Πλατεία Βασιλέως Γεωργίου Β' και 5. Πλατεία Ηρώων Πολυτεχνείου σηματοδοτώντας τις πολιτικές σκοπιμότητες κάθε εποχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι κανένα από τα ονόματα αυτά δεν επικράτησε και ότι οι Ρεθεμνιώτες την ονομάζουμε σταθερά πλατεία Νομαρχίας. Ως προς την παρατιθέμενη φωτογραφία, η οποία είναι πολύτιμη για πολλούς λόγους, θα πρέπει να αναφέρω ότι συμπολίτης που επικοινώνησε μαζί μου με πληροφόρησε ότι είχε κυκλοφορήσει και ως καρτ ποστάλ και ότι αυτή που έχει στην κατοχή του είχε ταχυδρομηθεί το έτος 1935.

Συνεχίζουμε με το «Σεϊτάν Τσαρσί» ή «Σεϊτάν Γιολ» (Δρομάκι του Διαβόλου). Ήταν ένα στενό πλάτους περίπου δύο μέτρων, που ένωνε την πλατεία της Νερατζές στα βόρεια με την πλατεία του Πλατάνου στα νότια. Το δρομάκι αυτό συγκέντρωνε σημαντική εμπορική κίνηση. Στα δυτικά του διανοιγόταν ένα ακόμη στενότερο σοκάκι, πλάτους 1,20 μέτρων, που ονομαζόταν επίσημα «οδός Σκότους» και ανεπίσημα, για ευνόητους λόγους, «Κατρουλόστενο», «Κατουρλοσόκακο» και «Τσεστροσόκακο». Το μεταξύ τους στενό σε πλάτος αλλά επίμηκες οικοδομικό τετράγωνο, η βόρεια πλευρά του οποίου μόλις διακρίνεται στη φωτογραφία, κατεδάφισε με συνοπτικές διαδικασίες ο Δήμαρχος *Τίτος Πετυχάκης* το έτος 1937. Οι αντιδράσεις ήταν πολλές, αφού ήταν ανταλλάξιμο, και αναφέρονταν στην παραχώρηση εκεί ιδιοκτησιών σε αστούς μικρασιάτες πρόσφυγες που δεν είχαν πάρει κλήρο και σε άκληρους έφεδρους στρατιώτες και αξιωματικούς. Το γεγονός ότι ο *Μανόλης Κούνουπας* βλέπει με σκεπτικισμό την κατεδάφιση αυτού του οικοδομικού τετραγώνου αποτελεί, νομίζω, σημαντική πρόοδο για τη σκέψη του Ρεθύμνου, στην οποία ο «ανανεωτικός» οίστρος του τότε δημάρχου ουδέποτε αντιμετωπίστηκε με κριτικό πνεύμα, σε αντίθεση με εκείνον του *Στυλιανού Ψυχουντάκη* δυόμισι δεκαετίες αργότερα. Στην πραγματικότητα αυτό ακριβώς το οικοδομικό τετράγωνο με τα δύο στενά που δημιουργούσε έδινε στην πόλη το κλασικό βαλκανικό χρώμα των σοκακιών, των κιοσκιών και της εκτεταμένης χρήσης οικοδομικής ξυλείας.

Σειρά έχει το φτερωτό λιοντάρι του Αγίου Μάρκου στην κόγχη πάνω από την κύρια πύλη της Φορτέτζας, το οποίο θα ανέγραφε οπωσδήποτε την τυπική βενετική επιγραφή «Pax tibi Marce Evangelista meus». Θα ήταν ασφαλώς παρόμοιο αλλά μικρότερο από εκείνα της πύλης Guora ή του Ρολογιού ή με εκείνο που φωτογράφησε *ο G. Gerola* επάνω στο τείχος, ανάμεσα στους προμαχώνες του Προφήτη Ηλία και του Αγίου Παύλου. Συνολικά πολλές ακόμη είναι οι επιγραφές μνημείων της πόλης του Ρεθύμνου, μερικές από τις οποίες με καταγραμμένο ευτυχώς το περιεχόμενό τους, που έχουν σήμερα εξαφανιστεί. Από τα σχετικά παραδείγματα θα αναφερθούν εδώ μερικά χαρακτηριστικά. Η πρόσοψη του τεμένους *Ιμπραΐμ Χαν* της Φορτέτζας κοσμούνταν από τουρκική επιγραφή, η οποία αναφέρεται ως «κομψότατη». Το ανώφλι εισόδου κατοικίας Τούρκου στρατιωτικού γιατρού στην οδό Φιλικών διέθετε εντυπωσιακή ξυλόγλυπτη επιγραφή, η οποία σήμερα δεν υφίσταται. Στον τεκέ *Βελή Πασά* (*Σακαλόγλου*) το κατώφλι της εξώθυρας του περιβόλου αποτελούσε αναποδογυρισμένη πέτρα, που στην κάτω πλευρά της διέθετε ενετική επιγραφή. Η επιγραφή της κρήνης του τεμένους *Καρά Μουσά Πασά* δεν έφτασε ως τις μέρες μας.

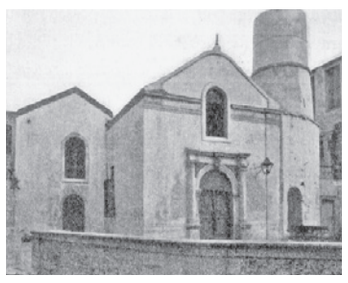

Κι ακόμα πολλές βενετσιάνικες επιγραφές, καταγραμμένες στις αρχές του 20ου αιώνα από *τον G. Gerola*, μεταξύ των οποίων και εκείνη του έτους 1601 του ρέκτορα *Ιωάννη Μπέμπο* που αναφέρονταν στην ανοικοδόμηση του βενετσιάνικου Ρολογιού, λανθάνουν. Η επιγραφή ανέφερε: «Αφιερωμένο από τον Ιωάννη Μπέμπο, γιο του Αυγούστου, γνωστό για τις ένδοξες πράξεις του, επίτροπο του Αγίου Μάρκου, στην Κοινότητα του Ρεθύμνου τον Δεκέμβριο του έτους 1601». Μερικές από τις επιγραφές καταστράφηκαν για λόγους εκδίκησης, όπως εκείνη που ανέγραφε «Μαριάμ, Κυρία των Αγγέλων» πάνω από το ανώφλι του θυρώματος του προαυλίου του τεμένους *Ανγκεμπούτ Πασά*. Η επιγραφή αυτή, που ταυτίζει με ασφάλεια έναν ναό της Βενετοκρατίας (Κυρία των Αγγέλων), είχε παραμείνει στη θέση της μετά την μετατροπή του αλλά καταστράφηκε για εκδίκηση κατά την επανάσταση του 1866. Τέλος πλήθος επιγραφών χάθηκε με τις καταστροφές των επιτύμβιων πλακών των μουσουλμανικών νεκροταφείων, από τις οποίες μόλις τρεις εκατοντάδες διασώθηκαν.

Και συνεχίζουμε με την εξαφάνιση μνημειακών δέντρων, για ευτελείς συνήθως σκοπούς, όπως εκείνων της πλατείας Τεσσάρων Μαρτύρων, που αναφέρει ο *Μανόλης Κούνουπας*. Πρώτος στη σειρά σε επίπεδο πόλης θα πρέπει να καταχωρηθεί ο ιστορικός Πλάτανος των Τεσσάρων Μαρτύρων, στον οποίο κρεμιούνταν οι καταδικασμένοι της Οθωμανικής Κατοχής (όπως ο *Α. Γιουλούντας* το 1659 και ο *Ε. Φουντουλάκης* το 1892) και κάτω από τον οποίο αποκεφαλίστηκαν οι Μάρτυρες το έτος 1824. Κάτω από τον πλάτανο αυτό οι Τούρκοι είχαν στήσει κατά την επανάσταση του 1821 πύργο με κεφάλια χριστιανών επαναστατών. Την ίδια τύχη μ' αυτόν είχε και ο εξίσου εμβληματικός Πλάτανος της ομώνυμης πλατείας (αργότερα *Τίτου Πετυχάκη*), δέντρο μαρτυρίου επίσης για το Ρέθυμνο, αφού η πρώτη γνωστή σε μας εκτέλεση έγινε σ' αυτόν το 1700 και η πιο γνωστή το έτος 1822 και ήταν του επισκόπου Ρεθύμνης *Γεράσιμου Περδικάρη*. Στον ίδιο πλάτανο εκτελέστηκε επίσης ο γιος του ιερέα του Γερακαρίου *Ματθαίος*, ο οποίος έχει ανακηρυχθεί προ ετών Άγιος. Το ιστορικό αυτό μνημείο του Ρεθύμνου κόπηκε το έτος 1960 ως «επικίνδυνο» και μετρήθηκε τότε με περίμετρο περί τα 6 μέτρα. Με την ευκαιρία, ας συγκρίνουμε την παρατιθέμενη φωτογραφία με εκείνη που βρίσκεται τρεις θέσεις πριν και που προέρχεται από το αρχείο του *Μανόλη Μανούσακα*. Έχουν τραβηχτεί από το ίδιο σημείο και δίνουν την εντύπωση δύο εντελώς διαφορετικών πόλεων, παρότι απέχουν μεταξύ τους λιγότερο από τέσσερις δεκαετίες!

Ο κατάλογος της καταστροφής του πρασίνου συνεχίζεται με το κόψιμο μνημειακών σε ηλικία ελαιοδέντρων πέριξ της πόλης από εντόπιους μετά την μικρασιατική καταστροφή για ξύλευση και πώληση των ξύλων, πριν τα ελαιόφυτα αυτά παραδοθούν στους πρόσφυγες, ως ανταλλάξιμα. Η καταστροφή συνεχίστηκε με το κόψιμο των πελώριων μουριών της οδού Ηγουμένου Γαβριήλ, από τον Δημοτικό Κήπο μέχρι το Νεκροταφείο, που το καλοκαίρι χάριζαν στους περαστικούς την πλούσια σκιά τους, της νεραντζιάς της μικρής πλατείας που διαμορφωνόταν δίπλα στο ομώνυμο τέμενος, της επίσης νεραντζιάς των ομώνυμων φυλακών της πλατείας Νομαρχίας, του πελώριου φίκου που κοσμούσε την Προκυμαία, της γιγαντιαίας αροκάριας πίσω από αυτήν και των δεντροστοιχιών της Λεωφόρου Κουντουριώτη (φωτογραφία). Στις δεντροστοιχίες θα πρέπει να προστεθεί εκείνη της οδού Νοσοκομείου (αργότερα Ε. Λαβζόε και Καστρινάκη) που οδηγούσε στο Δημοτικό Νοσοκομείο. Στα νεότερα χρόνια η τακτική αυτή συνεχίστηκε με την κοπή μιας πελώριας κουκουναριάς φυτεμένης το έτος 1923 στον περίβολο του «Γυμνασίου Θηλέων», των ευκαλύπτων του 2ου Δημοτικού Σχολείου και πιο πρόσφατα την καρατόμηση δεκάδων δέντρων κατά τα έργα ανάπλασης των οδών Κουντουριώτη και Μοάτσου και κατά τα έργα ανακατασκευής της πλατείας γύρω από τον Μητροπολιτικό Ναό.

Η σειρά των εξαφανισμένων μνημείων θα περατωθεί με ένα που δεν συνηθίζουμε να το θεωρούμε ως μνημείο, αφού σχετίζεται με μια λειτουργία του σώματός μας που θέλουμε να ξεχνούμε, την απέκκριση. Στα τέλη λοιπόν της δεκαετίας του 1990, στα πλαίσια των έργων «εξυγίανσης» της Παλιάς πόλης (έργο «Ύδρευση-Αποχέτευση Ρεθύμνου»), αποξηλώθηκε το μνημειώδες βενετσιάνικο αποχετευτικό σύστημα, χωρίς την δειγματοληπτική έστω διατήρηση και προβολή του, τουλάχιστον σε τμήμα της οδού Αρκαδίου, της Μικρής Αγοράς ή της οδού Παλαιολόγου. Το σύστημα αυτό αποτελούνταν από πέτρινους λαξευμένους σωλήνες μεγάλων διαστάσεων και από θολωτούς ή σκεπαστούς οχετούς και είχε εξυπηρετήσει το Ρέθυμνο για έξι σχεδόν αιώνες. Το σύνολο των αγωγών συγκεντρωνόταν σε έναν μεγαλύτερο υπόγειο θολωτό (scolador della citta), ο οποίος οδηγούσε τα ακάθαρτα νερά σε εκβολή στη θάλασσα μπροστά από τη Λότζια, όπως διακρίνεται σε πολλά από τα σχεδιαγράμματα του Ρεθύμνου της περιόδου της Βενετοκρατίας. Μερικοί από τους εντυπωσιακούς πέτρινους σωλήνες που το συγκροτούσαν διασώζονται στον υπαίθριο χώρο της Φορτέτζας, κοντά στα επίσης εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες τούρκικα κανόνια και φωτογραφίζονται από τους επισκέπτες της, για να μεταφέρουν μακριά την εγκατάλειψη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Εκεί βρίσκονται διάσπαρτα και μερικά από το κουτούντα (kutunta) που μετέφεραν το νερό από την Πηγή του Αγίου Ιωάννη (Μάνα του Νερού) στην κρήνη Rimondi.

Ακολουθεί ένα μνημείο που ευτυχώς έφτασε ως τις μέρες μας αλλά που εμείς οι επίγονοι αποδεικνυόμαστε ανίκανοι να το προστατεύσουμε, το Φανάρι (Φάρος). Οι Βενετσιάνοι βρήκαν στο Ρέθυμνο ένα μικρό λιμάνι και έναν αντίστοιχα μικρό οχυρωμένο οικισμό. Είναι πολύ πιθανό το «Μαντράκι» αυτό να μη διέθετε κανενός είδους νυκτερινή σήμανση, αφού τα νυκτερινά ταξίδια ήταν άγνωστα την εποχή εκείνη. Το ίδιο ίσχυε και για την μεταγενέστερη περίοδο της πρώιμης Οθωμανικής κατάκτησης. Οπωσδήποτε το κτήριο με μορφή μικρού πύργου που εμφανίζεται ασαφώς σε κάποια σχεδιαγράμματα της περιόδου αυτής, πέραν του ρόλου της επικοινωνίας με τους αμυντικούς πύργους στα πλαίσια του συστήματος ακτοφρουράς, σε έκτακτες καταστάσεις θα σηματοδοτούσε και την είσοδο του λιμανιού του Ρεθύμνου. Η υπόθεση αυτή ισχυροποιείται από ιεροδικαστικό έγγραφο του έτους 1669, που αναφέρει ως φαροφύλακα τον *Αλή Αγά*. Ο υπάρχων σήμερα φάρος οικοδομήθηκε στο ακρομόλιο του λιμανιού πολύ αργότερα, κατά την περίοδο της αιγυπτιακής κυριαρχίας, το έτος 1838/1839, όπως το τεκμηρίωσε ο *Χάρης Παπαδάκης*. Ανεγέρθηκε στην ίδια οπωσδήποτε θέση με τις αμυδρά διακρινόμενες κατασκευές που αναφέρθηκαν και ίσως με υπόβαθρο αυτές. Σήμερα το νεότερο αυτό μνημείο κινδυνεύει από τις σπηλαιώσεις που έχουν δημιουργηθεί στην υπόβασή του, εξαιτίας όχι τόσο των κυματισμών της θάλασσας όσο της επιβάρυνσής του κατά τα έργα κατασκευής του καινούριου λιμανιού κατά την δεκαετία του 1960.

Και περνούμε σε πιο χαρούμενες αναφορές, με τη διάσωση του κτηρίου που σήμερα γνωρίζουμε ως στέγη του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης. Το κτήριο αυτό διαθέτει μακρά ιστορία. Στα χρόνια της ενετικής κατοχής αποτελούσε τμήμα της αστικής κατοικίας της οικογένειας *Clodio*. Το υπόλοιπο υποστατικό είναι εκείνο δίπλα, που γνωρίζουμε περισσότερο ως «φύλλο-κανταΐφι», με το λατινικό ρητό *VIRTUTE FULCIDA DOMUS MDCIX KAL.* (*Με την αρετή αστράφτει το σπίτι, αρχές Ιουνίου 1609*) στο υπέρθυρό του. Υπενθυμίζεται ότι το αγροτικό υποστατικό της οικογένειας αυτής βρίσκεται στο Χρωμοναστήρι και είναι αυτό που γνωρίζουμε ως Στρατιωτικό Μουσείο. Οπωσδήποτε η ιστορία του αστικού κτηρίου είχε πολλές διακυμάνσεις. Χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη φάση ως κονάκι του *Σελίμ Μπέη* (από τον οποίο προήλθε το τοπωνύμιο «του Σελίμ Μπέη η καμάρα»), σε τρίτη ως πρώτο διοικητήριο του Ρεθύμνου και σε τέταρτη ως έδρα βιοτεχνίας μεταξιού. Στη συνέχεια αγοράστηκε από τη *Φαλή Βογιατζάκη*, αναστηλώθηκε πρότυπα με έξοδά της από τον *Άρη Χατζηδάκη* και στεγάζει ένα από τα καλύτερα στο είδος του μουσεία όχι μόνο του Ρεθύμνου αλλά της Κρήτης.

Θα τελειώσουμε το σημερινό «Κυνηγώντας το χθες» με μια σύντομη αναφορά στις αυτοτελείς εκδόσεις που μας άφησε ο *Γιάννης Σπανδάγος*, που σε ένα μήνα συμπληρώνονται τα πέντε χρόνια από τον θάνατό του. Οι εκδόσεις αυτές ήταν συνολικά επτά: 1. *Ρέθυμνο - Λιμάνι και Προκυμαία*, εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 1999. 2. *Μια πόλη μεταμορφώνεται. Το Ρέθυμνο στον 20ο αιώνα*, έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος-Τμήμα Δυτικής Κρήτης-Νομαρχιακή Επιτροπή Ρεθύμνου. Ρέθυμνο 2003. 3. *Κυνήγια θησαυρών σύγχρονα και παλιότερα στο Ρέθυμνο*, εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο 2002. 4. *Μια πόλη μεταμορφώνεται. Το Ρέθυμνο στον 20ό αιώνα*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2006. 5. *Παράδοση και παραδοσιακά επαγγέλματα*, Περιοδική Έκδοση της εφημερίδας *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, τ. 1, Ρέθυμνο 2009. 6. *Ο ζωγράφος Γιώργης Γαληνός*, Περιοδική Έκδοση της εφημερίδας *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, τ. 2, Ρέθυμνο 2010. 7. *Μπουντάλια*, Περιοδική Έκδοση της εφημερίδας *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, τ. 5, Ρέθυμνο 2010. Και οι επτά αυτές εκδόσεις είναι σημαντικές, ιδιαίτερα εκείνες για το λιμάνι και για τον μετασχηματισμό του Ρεθύμνου κατά τον 20ό αιώνα.

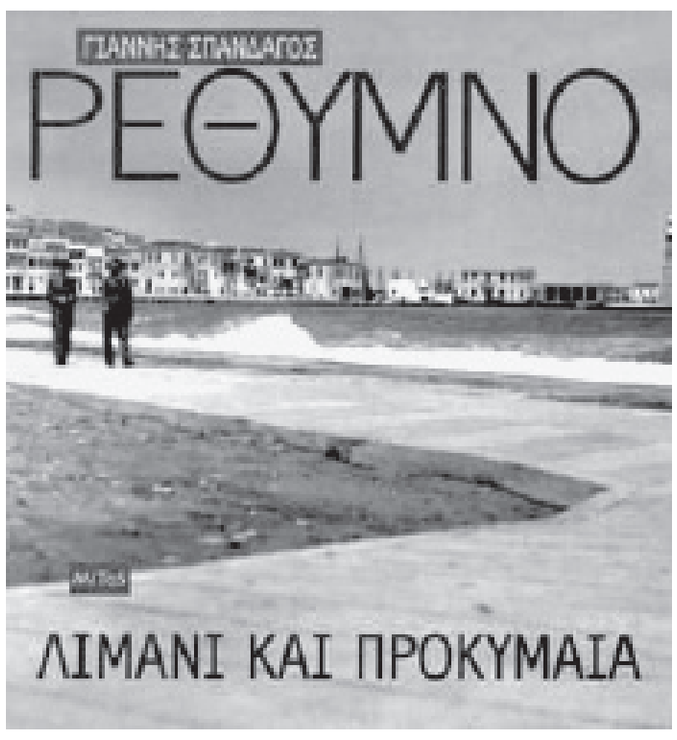

Η αξία τους φαίνεται και από το γεγονός ότι αναζητούνται και σήμερα από τους φιλίστορες και χρησιμεύουν ως έργα αναφοράς στα θέματα στα οποία αναφέρονται. Εκτιμώνται, δηλαδή, όλο και περισσότερο, όπως και ο ίδιος ο συγγραφέας τους.

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ Παιδαγωγικής-ερευνητής-συγγραφέας
strharis@yahoo.gr